

Paweł Aleksiejewicz Kung
(Российский Государственный Гуманитарный Университет, Москва)

Tworzenie radzieckiego systemu zarządzania nauką: rewolucja czy ewolucja?

tłumaczenie A. Górak

Formation of the Soviet system of science management: revolution or evolution

Key words: History of Science, Management of Science, USSR, October Revolution, World War I

Annotation: The article analyzes the process of forming a model of managing scientific activity in the USSR. Considered the main events in this area in the early period of the existence of the Soviet state. The author comes to a conclusion about the direct influence of mobilization in the Russian Empire during the First World War on the folding of this model.

Становление советской системы управления наукой: революция или эволюция?

Ключевые слова: история науки, управление наукой, СССР, Октябрьская революция, Первая мировая война

Аннотация: В статье анализируется процесс формирования модели управления научной деятельностью в СССР. Рассматриваются основные события в этой области в начальный период существования советского государства. Автор приходит к выводу о непосредственном влиянии мобилизации в Российской империи в период Первой мировой войны на складывание данной модели.

Specyfika działalności naukowej polega na tym, że jest ona jednocześnie świadczaniem pracy i może przynosić uczonemu osobistą twórczą satysfakcję. Jest także rodzajem twórczości wiedzy praktycznej lub fundamentalnej. Rola nauki w społeczeństwie zaczęła się ujawniać w społeczeństwie na większą skalę w okresie rewolucji przemysłowej, kiedy rozpoczęła się era „masowej” twórczości naukowej i wynalazczości. Kraje, w których proces pomnażania wiedzy i jej przemysłowego zastosowania był najbardziej efektywny, zyskały niewątpliwą przewagę. Właśnie te państwa stały się uczestnikami kolonialnego podziału świata przed pierwszą wojną światową.

W niniejszym artykule zostanie przeanalizowane powstanie modelu zarządzania nauką, który ukształtował się w Związku Sowieckim. Ten model jest interesujący z kilku powodów. Przede wszystkim, ZSRS udało się osiągnąć imponujące sukcesy w rozwoju nauki i techniki. Ich symbolami stały się bez wątpienia wystrzelenie pierw-

szego sztucznego satelity Ziemi, lot Jurija Gagarina i start statku kosmicznego „Buran”. Ten model jest interesujący także dlatego, że w określonym stopniu, on działa do dziś w Federacji Rosyjskiej. W istocie wszelkie współczesne reformy sfery zarządzania nauką rozpoczynały się od krytyki właśnie tego modelu. Koniecznie należy zauważyć, że powodów do tej krytyki oczywiście istnieje niemało. U schyłku swojego istnienia ZSRS już bardzo wyraźnie pozostawał w tyle za USA i Europą Zachodnią i to właśnie w sferze rozwoju naukowo-technicznego. Oznacza to, że model zarządzania nauką w Związku Sowieckim zawierał także efektywne komponenty, które pozwoliły mu w krótkim okresie osiągnąć skok jakościowy w tworzeniu wiedzy fundamentalnej i stosowanej a także określone ograniczenia, które ujawniły się w toku funkcjonowania. To skłania nas do przyjrzenia się początkom tego modelu, odkrycia i przeanalizowania podstawowych czynników jego ukształtowania i pierwszego etapu rozwoju. Sowiecki model zarządzania nauką można przedstawić w postaci wykazu struktur, z których każda wypełniała określone funkcje.

struktury	funkcje
wyższe organy władzy wykonawczej	opracowanie polityki państwowej w sferze rozwoju naukowo-technicznego, podejmowanie decyzji o realizacji priorytetowych projektów naukowo-technicznych
organy planowania i kontroli państwowej	długofalowe i bieżące planowanie na podstawie wypracowanej naukowo-technicznej polityki państwowej w sferze przydzielania środków finansowych i materialnych, kontroli ich wykonania
państwowe struktury zarządzania nauką	bieżące zarządzanie podległymi strukturami, bezpośrednia realizacja polityki państwowej w sferze naukowo-technicznej
akademia nauk	planowanie i kierownictwo fundamentalnej i stosowanej działalności naukowej w ramach państwowej polityki naukowo-technicznej i przydzielonych środków
instytuty akademii	przewodzenie fundamentalnych i stosowanych badań w ramach planu pracy akademii nauk, a także prowadzenia działalności eksperckiej
uniwersytety	przygotowanie kadr naukowych i technicznych, prowadzenie badań przez wykładowców we współpracy z branżowymi instytutami akademii nauk
instytuty branżowe	przewodzenie badań o charakterze praktycznym w ramach planu poszczególnych ministerstw, usługi eksperckie na rzecz zakładów danej branży
doświadczalne konstruktorskie biura z zakładami	przewodzenie badań w ramach planu ministerstw, opracowanie prototypów produktów przemysłowych i przygotowanie ich do seryjnej produkcji
konstruktorskie biura przy przedsiębiorstwach seryjnych	przygotowanie wersji próbnych produktów przemysłowych w konkretnych zakładach przemysłowych

Należy odnotować, że choć model ten w ogólnym zarysie możemy zaobserwować już we wczesnym okresie istnienia państwa sowieckiego, to jednak faktycznie

został on ostatecznie ukształtowany w latach 30-ch XX wieku a następnie, ciągle odnawiany i reformowany, istniał do końca Związku Sowieckiego.

Historiografię okresu sowieckiego i postsowieckiego charakteryzuje w pełni autentyczne poszanowanie 1917 roku, jako wyraźnej cezury w historii rodzimej nauki. W pracach okresu sowieckiego lejtmotywem było skupianie uwagi na osiągnięciach w sferze naukowej, potwierdzanie tezy o uwolnieniu przez państwo sowieckie energii uczonych, która była tłamszona przez reakcyjny reżim carski¹. W okresie postsowieckim badacze w większym stopniu zwracali uwagę na represywny charakter współdziałania władzy i społeczności naukowej². W ostatnich latach rośnie zainteresowanie rozwojem nauki i jej organizacji w okresie przedrewolucyjnym. Co więcej, przedrewolucyjne dziesięciolecie zaczyna być postrzegane jako okres kształtowania się fundamentów nauki rosyjskiej na następne dziesiątki lat. Jako charakterystyczny przykład można tutaj przytoczyć dwa wywiady czołowych rosyjskich historyków, opublikowane dosłownie w końcu 2017 roku³. Na uwagę zasługuje i to, że obecnie także autorzy prac okresu sowieckiego wskazują na przesadne przywiązywanie znaczenia do Rewolucji Październikowej, a szczególnie w stosunku do Akademii nauk.⁴ Możemy mówić o tym, że obecnie w historiografii zachodzi przezwartościowanie procesu kształtowania się sowieckiego modelu zarządzania nauką i roli jaką odegrały w nim zmiany rewolucyjne.

Powstaje zupełnie uzasadnione pytanie – co wpłynęło na powstanie tego modelu? Można założyć, że jest on rezultatem ewolucji modelu mobilizacyjnego, zorientowanego na koncentrację zasobów, a także postrzegać ją jako rezultat eksperymentu społecznego bolszewików, jako urzeczywistnienie ich poglądów na możliwości rozwoju społeczeństwa na zasadach naukowych.

Na korzyści, które przynosi rozwój nauki i techniki instytucjom ekonomicznym i politycznym, kierownictwo państwa sowieckiego zwróciło uwagę już dawno. Jeszcze W.I. Lenin, rozważając specyfikę rozwoju imperialistycznej ekonomii, zwrócił uwagę na przewagę, którą osiągały kompanie monopolistyczne nad wolną konkurencją, właśnie dzięki szeroko zakrojonemu i intensywnemu wykorzystywa-

---

¹ В. Д. Есаков, *Советская наука в годы первой пятилетки. основные направления государственного руководства наукой*, Москва 1971; М. С. Бастркова, *Становление советской системы организации науки (1917 – 1922)*, Москва 1973; Г.А. Лахтин, *Организация советской науки: история и современность*, Москва 1990.

² С.П. Стрекопытов, *Организация управления наукой СССР в условиях складывания тоталитарного режима, 20-30-е годы: диссертация ... доктора исторических наук: 07.00.02*, Москва 1992; *Репрессированная наука*, под ред. М.Г. Ярошевского, Ленинград 1991; *Политические репрессии первой половины XX века в судьбах технической интеллигенции России: материалы Всероссийской научной конференции в г. Самаре*, ред. Л. Ю. Покровская, Самара 2009.

³ Дмитрий Сапрыкин «В треугольнике «промышленник – ученый – инженер» главным является промышленник», <https://politconservatism.ru/interview/v-treugolnike-promyshlennik-uchenyj-inzhener-glavnym-yavlyaetsya-promyshlennik/>; А. Миллер, *У нас нет цельного представления о состоянии дореволюционной российской науки и инженерного дела*, <https://politconservatism.ru/interview/u-nas-net-tselnoy-sistematicheskoy-kartiny>

⁴ В.Д. Есаков, *О судьбах творцов и их идей, [w:] Политические репрессии первой половины XX века в судьбах технической интеллигенции России: материалы Всероссийской научной конференции в г. Самаре*, ред. Л. Ю. Покровская, Самара 2009, s. 13.

niu osiągnięć nauki i techniki, skupowaniu patentów i zatrudnianiu lepszych inżynierów. Pisał on:

Trusty trzymają na swojej służbie tak zwanych developing engineers (inżynierów rozwoju), zadaniem których jest odkrywanie nowych sposobów produkcji i testowanie ulepszeń technicznych. Trust stalowy wypłaca swoim inżynierom i robotnikom wysokie premie za innowacje mogące udoskonalić technikę lub zmniejszyć nakłady⁵.

Charakterystyczne, że już w pierwszych latach działania władz sowieckich można było zauważyć znaczące zainteresowanie państwa nauką. 9 (22) listopada 1917 r. Został wydany wspólny dekret Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego i Rady Komisarzy Ludowych RFSSR o powołaniu Państwowej Komisji Oświecenia Ludowego⁶ z wydziałem naukowym w jej składzie. Zadaniem tego wydziału było kierowanie instytucjami naukowymi. Wraz z początkiem stycznia 1918 roku ten wydział funkcjonował już w Ludowym Komisariacie Oświecenia. Nadzorował on działalność Akademii Nauk, działów naukowych wyższych instytucji oświatowych, laboratoriów, obserwatoriów, muzeów, bibliotek, towarzystw naukowych⁷. 12 kwietnia 1918 roku A. W. Łunaczarskij na posiedzeniu Rady Komisarzy Ludowych (Sownarkoma) wygłosił referat o konieczności finansowania prac Akademii związanych z badaniem naturalnych bogactw kraju.⁸ To położyło podwaliny pod aktywną wspólną pracę uczonych i sowieckiego kierownictwa. Podstawowym koordynatorem tej działalności był wspomniany wydział naukowy Komisji Oświecenia Ludowego, a główną formą stało się powoływanie instytutów naukowych, ukierunkowanych na prace nad zastosowaniem badań naukowych.

W styczniu 1918 r. w systemie Wyższej Rady Gospodarki Ludowej powołano Centralną Radę Ekspertów – organ, „jednoczący siły techniczne i naukowe Rosji dla rozwiązywania zadań ekonomicznych”, a w sierpniu 1918 r. W składzie в составе WRGL został utworzony Wydział Naukowo-Techniczny celem centralizacji badań stosowanych, zbliżenia nauki i techniki z przemysłem, nawiązania współpracy z instytucjami naukowo-technicznymi, organizacji nowych instytutów nauk stosowanych i laboratoriów, koordynowania ich prac z potrzebami gospodarki narodowej⁹.

Jedynie w ciągu dwóch lat, w 1918 - 1919, w kraju powstało 33 dużych jak na te czasy instytutów. Do 1923 roku ilość instytutów badawczych osiągnęła liczbę 55, a w 1927 r. było już ich ponad 90¹⁰.

Taka struktura w tak krótkim okresie nie mogła powstać z niczego. Jej pojawienie się oznaczało, że do tego czasu zaistniały określone warunki. W mojej opinii

⁵ В.И. Ленин, *Империализм как высшая стадия капитализма*, Ленинград 1939, s. 18-19.

⁶ *Декреты Советской власти*, т. I, Москва 1957.

⁷ А.А. Свистунов, *Государственное управление в области науки в Советской России (1917 - 1940-е гг.)*, „История государства и права” 2015, № 20, s. 25.

⁸ В. С. Соболев, *Нести священное бремя прошедшего... Российская Академия Наук. Национальное культурное и научное наследие. 1880-1930 гг.*, Санкт-Петербург 2012, s. 113.

⁹ *Организация науки в первые годы Советской власти (1917-1925)*, Ленинград 1968, s. 6.

¹⁰ А.А. Свистунов, *op.cit.*, s. 26.

grunt do tych zmian został przygotowany jeszcze w ramach mobilizacji kraju w okresie pierwszej wojny światowej.

Wraz z wybuchem I wojny światowej nastąpiło zerwanie wielu więzi międzynarodowych, także ekonomicznych i naukowych. Szczególnie przemysł Imperium Rosyjskiego została pozbawiona dostępu do pewnych rodzajów surowców strategicznych i współczesnych technologii produkcji. Jako przykład oceny stanu nauk stosowanych Imperium Rosyjskiego przed wojną można przytoczyć cytaty Aleksieja Kożewnikowa:

W przemyśle cywilnym Rosji dominowali inwestorzy zagraniczni, w wyniku czego ona polegała bardziej na obcych technologiach i know-how, niż na niezależnych badaniach i ekspertyzach. Przemysł wojskowy i większość zakładów produkujących sprzęt wojskowy należała do państwa, ale i w tej tradycyjnie państwowej sferze interesów przeważającą strategią był zakup i kopiowanie zagranicznych produktów.¹¹

Nie ma w tym przypadku, że właśnie w tym okresie zaczyna się aktywny udział Akademii Nauk w prowadzeniu badań stosowanych. Na pierwszym etapie mobilizacji, z połowy 1915 roku, członkowie Imperatorskiej Akademii Nauk byli angażowani do prac wyspecjalizowanych wydziałów (chemicznego, paliwowego itd.) Centralnego Wojskowo-Przemysłowego Komitetu¹².

Przedstawiciele Imperatorskiej Akademii Nauk brali także udział w pracach Specjalnych Narad, Głównego Zarządu Wojskowo-Technicznego itd. Akademicy i członkowie-korespondenci występowali w charakterze konsultantów naukowych dla poszczególnych zakładów i instytucji¹³.

Celem zaspokojenia zapotrzebowania armii na surowce i mobilizację zasobów powołano Komisję Do Zbadania Rzeczywistych Sił Wytwórczych pod przewodnictwem W. I. Wiernadskiego. Podstawowym kierunkiem pracy tej komisji stało się zaopatrzenie przemysłu w surowce poprzez poszukiwania potrzebnych złoża mineralnych¹⁴, badanie sił wytwórczych, ludności, gospodarki wiejskiej, a także optymalizacji wykorzystania już posiadanych zasobów.

W 1915 r. na bazie związków przedsiębiorców powstają komitety wojskowo-przemysłowe, zajmujące się mobilizacją przemysłu prywatnego¹⁵. Przy nich powołano wydziały wynalazczości¹⁶, które z sukcesami próbowały przekształcić wynalazczość w ruch masowy. Na ich posiedzeniach roztrząsano wnioski różnorodnego rodzaju związane z powstaniem nowych i udoskonaleniu już istniejących rodzajów

---

¹¹ А. Кожевников, *Первая мировая война, Гражданская война и изобретение «большой науки»*, [online] <http://www.ihst.ru/projects/sohist/papers/ps/87-111.pdf>

¹² Деятельность отделов изобретений ЦВПК и МВПК рассматривается в работе: С.Л. Сергеева, *Военно-промышленные комитеты в годы Первой мировой войны*, Москва 1996, s. 85-109.

¹³ Э.И. Колчинский, *Академия наук и Первая мировая война*, [w:] *Наука, техника и общество России и Германии во время Первой мировой войны*, Санкт-Петербург 2007, s. 194.

¹⁴ Тамże, s. 196.

¹⁵ Подробнее о деятельности военно-промышленных комитетов см.: П.А. Кюнг, *Мобилизация экономики и частный бизнес в России в годы Первой мировой войны*, Москва 2012.

¹⁶ С.Л. Сергеева, *op.cit.*, s. 85-109.

uzbrojenia i sprzętu wojskowego¹⁷. Kiedy działalność wydziałów stała się dostatecznie popularna i znana, zaczęli się do nich zwracać i takie instytucje, jak Główny Zarząd Wojskowo-Techniczny, z prośbami o pomoc w wyeliminowaniu takich czy innych wad w produkcji broni i sprzętu¹⁸.

Bardzo interesujące jest doświadczenie realizacji w okresie I wojny światowej w Rosji kilku wielkich projektów w sferze powołania lub reorganizacji całych działów przemysłu. W trakcie działalności Komisji Przygotowania Materiałów Wybuchowych W. N. Ipatijewa¹⁹ w Rosji praktycznie od zera stworzono całą branżę przemysłu. Do produkcji naboju stworzono tzw. Organizację generała majora S. N. Wankowa. Do końca 1916 roku koordynowała ona działalność ponad 300 przedsiębiorstw w całej Rosji²⁰.

Wojna przeorientowała naukową społeczność na rozwiązywanie problemów zastosowania osiągnięć nauki w ścisłej współpracy z organami państwa. Podstawę tych prac stanowiła Komisja Badania Rzeczywistych Sił Wytwórczych Rosji, w skrócie KEPS (Комиссия по изучению естественных производительных сил России). Na bazie jej wydziałów później powstawały instytuty zajmujące się problemami zastosowania osiągnięć nauk²¹. Doświadczenia współpracy organizacji państwowych i społecznych w sferze mobilizacji został intensywnie wykorzystany przy powoływaniu sowieckich organów zarządzania nauką i gospodarką. Tak więc praca kierownika Sekcji Mechanicznej Moskiewskiego Wojskowo-Przemysłowego Komitetu, prof. W. I. Hryniewieckiego (Griniewieckij), p.t. Powojenne perspektywy przemysłu rosyjskiego (*Послевоенные перспективы русской промышленности*), wydana w Moskwie w 1919 roku, według zapewnień kierownika „Gazety Handlowo-Przemysłowej” Wyższej Rady Gospodarki Ludowej, N. Walentynowa, była podręcznikiem sowieckiej kadry kierowniczej²².

Same komitety wojskowo-przemysłowe wraz ze swoimi współpracownikami wchodziły do organów Wyższej Rady Gospodarki Ludowej. W. N. Ipatijew stał się jednym z organizatorów i kierowników sowieckiego przemysłu chemicznego. Co istotne masowe usuwanie specjalistów okresu przedrewolucyjnego ze stanowisk kierowniczych zaczyna się w końcu lat 20-tych XX wieku, kiedy „wyrósł” nowe pokolenie uczonych i inżynierów.

---

¹⁷ ЦИАМ, ф. 1082, оп. 1, д. 73 Списки изобретателей с указанием изобретений

¹⁸ Там же, оп. 1, д. 493, 1169; РГВИА, ф. 13251, оп. 1, д. 493, 1169.

¹⁹ Е.В. Трофимова, В.Н. Ипатьев и деятельность Химического комитета при ГАУ по повышению обороноспособности России в годы Первой мировой войны, [w:] *Из истории России. XX век*, Москва 1998; В.Н. Ипатьев, *Работа химической промышленности на оборону во время войны*, Петроград 1920; Е.В. Трофимова, *Производство взрывчатых веществ в годы первой мировой войны*, „Отечественная история” 2002, № 2.

²⁰ Л.Г. Бескровный, *Армия и флот России в начале XX в.*, Москва 1986, s. 104; *История организации уполномоченного Главного артиллерийского Управления генерала С.Н. Ванкова по производству снарядов по французскому образцу. 1915-1918 гг.*, Москва 1918.

²¹ Э.И. Колчинский, *Академия наук и Первая мировая война*, [w:] *Наука, техника и общество России и Германии во время Первой мировой войны*, Санкт Петербург 2007, s. 204.

²² Н. Валентинов, *Новая экономическая политика и кризис партии после смерти Ленина: Годы работы в ВСНХ во время НЭП. Воспоминания*, Москва 1991, s. 10.

W ten oto sposób możemy utrzymywać, że sowiecki model zarządzania nauką w ogólnym zarysie ukształtował się w okresie pierwszej wojny światowej, jako odpowiedź na konieczność mobilizacji zasobów na potrzeby działań wojennych. Nowi liderzy kraju docenili zalety, które może dać ten model w warunkach braku dostępu do zagranicznych technologii i zasobów a jednocześnie przy dojrzewającej konieczności modernizacji przemysłu.

BIBLIOGRAFIA:

- Бастракова М. С., *Становление советской системы организации науки (1917 – 1922)*, Москва 1973.
- Лахтин Г.А., *Организация советской науки: история и современность*, Москва 1990.
- Бескровный Л.Г., *Армия и флот России в начале XX в.*, Москва 1986.
- Большая советская энциклопедия*, Москва 1969 - 1978.
- Валентинов Н., *Новая экономическая политика и кризис партии после смерти Ленина: Годы работы в ВСНХ во время НЭП. Воспоминания*, Москва 1991.
- Ипатьев В.Н., *Работа химической промышленности на оборону во время войны*, Петроград 1920.
- Есаков В.Д., *О судьбах творцов и их идей*, [w:] *Политические репрессии первой половины XX века в судьбах технической интеллигенции России: материалы Всероссийской научной конференции в г. Самаре*, ред. Л. Ю. Покровская, Самара 2009.
- Есаков В. Д., *Советская наука в годы первой пятилетки. основные направления государственного руководства наукой*, Москва 1971.
- Колчинский Э.И., *Академия наук и Первая мировая война*, [w:] *Наука, техника и общество России и Германии во время Первой мировой войны*, Санкт-Петербург 2007.
- Кожевников А., *Первая мировая война, Гражданская война и изобретение «большой науки»*, [on line] <http://www.ihst.ru/projects/sohist/papers/ps/87-111.pdf>
- Кюнг П.А., *Мобилизация экономики и частный бизнес в России в годы Первой мировой войны*, Москва 2012.
- Ленин В.И., *Империализм как высшая стадия капитализма*, Ленинград 1939.
- Национальное культурное и научное наследие. 1880-1930 гг.*, Санкт-Петербург 2012.
- Организация науки в первые годы Советской власти (1917-1925)*, Ленинград 1968.
- Политические репрессии первой половины XX века в судьбах технической интеллигенции России: материалы Всероссийской научной конференции в г. Самаре*, ред. Л. Ю. Покровская, Самара 2009.
- Репрессированная наука*, под ред. М.Г. Ярошевского, Ленинград 1991.
- Сергеева С.Л., *Военно-промышленные комитеты в годы Первой мировой войны*, Москва 1996.
- Соболов В.С., *Нести священное бремя прошедшего... Российская Академия Наук. Национальное культурное и научное наследие. 1880-1930 гг.*, Санкт-Петербург 2012.
- Свистунов А.А., *Государственное управление в области науки в Советской России (1917 - 1940-е гг.)*, „История государства и права” 2015, № 20.
- Стрекопытов С.П., *Организация управления наукой СССР в условиях складывания тоталитарного режима, 20-30-е годы* : диссертация ... доктора исторических наук : 07.00.02, Москва 1992.

Трофимова Е.В., В.Н. Ипатьев и деятельность Химического комитета при ГАУ по повышению обороноспособности России в годы Первой мировой войны, [w:] *Из истории России. XX век*, Москва 1998.

Трофимова Е.В., *Производство взрывчатых веществ в годы первой мировой войны*, „Отечественная история“ 2002, № 2.